

*Longinus med »jødehat« stikker Jesus med sit spyd;
Skibby, Roskilde, ca. 1350. Foto: Tom Jersø.*

Grumme løver og menstruerende mænd

Den danske befolknings direkte kontakt med jøder i middelalderen har været meget sparsom. Alligevel var forestillingerne om jøderne mange. Forestillingerne blev skabt og underbygget i litterære og religiøse tekster samt i kirkernes kalkmalerier. Filolog Jonathan Adams undersøger forskellige jødiske ”typer” i gammeldanske tekster og afdækker deres til tider ambivalente rolle som kristendommens ”tjenere” og syndebukke.

Af Jonathan Adams

Jødernes ankomst til Danmark – på pergament

Flere århundreder før jøder indvandrede til Danmark, var danske forfattere optaget af at beskrive deres kultur, skik og religion med en indviklet blanding af respekt og afsky. Blandt tekster skrevet på gammeldansk, som man kalder folkesproget i middelalderen, finder man både ærede personer fra *Det Gamle Testamente*, f.eks. patriarkerne, Moses, David og Samson, som anvendes som rollemodeller, og mindre hæderlige figurer (både jøder og ikke-jøder), f.eks. Jezabel, Sankerib, Akab og Absalom, som personificerer ugudelighed og usædelighed. Jøder fra *Det Nye Testamente* og senere beskrives dog næsten udelukkende negativt. Disse fremstillinger af jøder blev anvendt for at belyse kristen identitet og øge forståelsen af forholdet mellem fortid og nutid; de indgik som en vigtig del i dannelsen af den dansk-kristne identitet. Men da jøder ikke var bosat i Danmark, var de kun kendt gennem andenhåndsoplysninger med ofte forbløffende resultater. Fantasien blev yderligere fodret af den kristne kirkes skrifter og lære og af danske oversættelser af udenlandske forlæg.

Der havde muligvis været nogen form for kontakt mellem danskere og jøder i middelalderen; f.eks.

ville vikingerne østpå have handlet med jødiske købmænd i Khazaria;¹ jøder havde også levet i Normandiet siden romertiden, og der er ingen grund til at tro, at de forsvandt derfra under de danske vikinger eller normanniske hertuger, og senere ville danskere have stødt på jøder syd for grænsen under korstogene. Den første registrerede jøde i Danmark, som vi kender til, er Jochim Jøde i 1592 i Helsingør, men der kan have været andre jøder i Danmark før denne dato, der ankom under falske kristne navne og/eller som omrejsende handelsmænd.² Vi kender imidlertid ikke til nogen fastboende jødisk befolkning i Danmark før 1622, da Christian IV inviterede sefardiske jøder fra Amsterdam og Hamborg til at bosætte sig i Glückstadt (Lykstad) i Holsten.

I det følgende undersøger jeg fremstillingen af jøder – ikke jødedommen – i tekster skrevet på gammeldansk i tiden før 1515. Jeg har valgt at fokusere på tekster skrevet på folkesproget, da de ofte var tiltænkt en bredere målgruppe end latinske tekster, som kun kunne forstås af et mindretal. De giver et bedre indtryk af de udbredte holdninger, overbevisninger og antagelser blandt alle samfundslag, end kirkens autoritative skrifter på latin gør.³

Kristendommens tjener – ”Fantasijøden”

Manglen på en jødisk befolkning i middelalderens Danmark betyder ikke, at jøder er fraværende fra kunstneriske og litterære værker. De forekommer i mange litterære værker, såvel verdslige som religiøse, men kun som fantastiske, opdigtede væsner, og som sådanne synes de at have været meget levende og nærværende i danskernes kollektive mentalitet. Skriftlige beskrivelser af og historier om jøder i det overleverede kildemateriale, især fra den religiøse sfære, blev understøttet og også suppleret med billeder af jøder i kalkmalerier og billedhuggerkunst. Mange kalkmalerier er gået tabt, men i dag er der over 30 danske kirker med bevarede kalkmalerier af jøder. De viser, at den analfabetiske almue fik beskrivelser af jøder både på nethinden og i ørerne, og at de let kunne stifte bekendtskab med disse skidte karle. Man må formode, at offentlighedens bevidsthed var mættet med forestillinger om jøder, og hvad de mentes at repræsentere.

Kristne teologer og eksegetikere skabte »fantasijøden« for at opfylde deres egne behov. Der er altså tale om en konstrueret figur udformet på basis af den kristne fortolkning af Bibelen, som ikke havde noget med virkeligheden eller reelle jøder at gøre. Jøderne skulle tilpasses kristendommens fortælling om Jesus og hans frelsebringende død. Augustinus (354-430) tildelte dem rollen som *testimonium veritatis* – vidner til kristendommens sandhed (og til deres egen syndighed).⁴ Det var jøderne, der havde vogtet de hellige skrifter, som forudså Kristi komme, og da de ikke selv troede på ham, blev de straffet af Gud: Templets ødelæggelse og jøderne spredt for alle vinde. På denne måde mindede jøderne de kristne om det under, som var sket i Det Hellige Land, samtidig med at deres fortsatte vantro og straf tjente til at bringe kristne tættere på kirken. De blev groft sagt brugt som et skræmmebillede, der udelukkende skulle tjene den kristne tro. I Romerbrevet 11. 26 anvendte Paulus billedet af et oliventræ for at vise, at jøderne en dag ville

indse deres fejl og konvertere til kristendom, og Augustinus udviklede denne tanke for at finde en rolle for jøderne i fremtiden. Således skabte han en vigtig – omend nedværdigende – plads for jøderne inden for kristendommen, der rakte både bagud og fremad. Mens kætteriske grupper over hele Europa blev udryddet af det »rettroende« kristne flertal, fik jøderne lov til at eksistere takket være deres nyttige rolle som kristendommens »tjenere”.⁵

Kirkens behandling af jøderne virker dog til tider temmelig ambivalent: På den ene side holder kirken en beskyttende hånd over dem, og på den anden side straffer den dem for at dræbe sin Gud. I middelalderen var der i realiteten to kirker i det katolske Europa: den autoritative, som fastlagde og definerede de generelle principper, og den bredere kirke, som blev styret af gejstlige og lægfolk, som fortolkede og satte disse principper i praksis. Disse to kirker var ikke altid i overensstemmelse med hinanden. På trods af at den autoritative kirke (og til en vis grad de sekulære myndigheder) forbød vold mod jøder (omend til tider noget halvhjertet), blev befolkningen opfordret gennem præsternes prædikener og forkyndelse til at sky jøder. Den amerikanske rabbiner Joshua Trachtenberg udtrykker det således: ”Der var en af kirken forfremmet foragt og et had, der var sunket så dybt ind i den offentlige bevidsthed, at kirkens og statens højeste myndigheder ikke engang var i stand til at forbedre det.”⁶ Med andre ord var kirken i stand til at udstede den teologi, der fodrede had og øbelvold, mens den samtidig kunne fordømme sådanne angreb. Dette havde størst betydning og de alvorligste konsekvenser i de dele af Europa, hvor der levede jøder. I danske kilder finder man dog også beskrivelser af jøder, der står i stærk kontrast til kirkens autoritative lære.

Augustinus’ doktrin skabte en plads for jøder i kristenheden, men den skabte også tiltagende spændinger mellem jødernes formodede teologiske rolle i fortiden som skrifternes vogtere på den ene side og deres fortsatte vantro, adfærd og handlinger i den samtidige verden på den anden. Spændingen mel-

lem ønsket om at hævne mordet på Kristus (i fortiden) og at beskytte og bevare de hellige skrifers vogtere, hvis endelige omvendelse til kristendommen blev forventet (i fremtiden), kom til udtryk på en række forskellige måder, ikke mindst tekstuel. Fremstillinger af jøder er manifestationer af denne spænding og de kristnes kulturelle magt i middelalderen, og de giver os i dag mulighed for at se, hvad kristne troede, at de ikke var og ikke ønskede at blive.

Kristi mordere: ”Jhesus Cristus... thær dræpen var af Jøder”⁷

Det er ikke overraskende, at man især møder billedet af den Kristus-myrdende jøde i religiøs litteratur. I middelalderens massemedier – prædiken og kirkekunst – samt i bønner, passionsberetninger og andagtsbøger bliver jøderne fremstillet, som dem, der slog Jesus ihjel.⁸ Baggrunden for denne fremstilling er selvfølgelig *Det Nye Testamente*, hvor nogle af de jødiske ledere – især Annas og ypperstepræsten Kajfas, der ledte *sanhedrin*-processen mod Jesus⁹ – beskrives som involveret i Jesu anholdelse, dødsdom og romernes korsfæstelse af ham. Men allerede inden evangelierne så dagens lys, havde Paulus beskrevet jøderne som Kristi mordere,¹⁰ og i Apostlenes Gerninger står der også, at jøderne slog Jesus ihjel.¹¹ På trods af romernes andel i forløbet blev der lagt større og større vægt på jøderne i middelalderlige beretninger om korsfæstelsen. Efterhånden blev det den mest udbredte opfattelse, at det var jøderne og ikke de romerske myndigheder, som var skyld i Jesu død.

Hvorvidt jøderne vidste, hvem Jesus var, forblev et stort spørgsmål for kristne teologer, som argumenterede om jødernes motivation og om, hvorvidt de bevidst og med vilje havde slået Gud ihjel. Teologernes konklusioner havde stor betydning for, hvordan jøder blev fremstillet og hvordan dalevende jøder blev behandlet. *Det Nye Testamente* lader spørgsmålet om motivation stå åbent med beskrivelser af jøderne som både uvidende og vidende om Jesu

status som messias og/eller Gud.¹² Efter Augustinus’ mening var jøderne skyld i Jesu drab, selv om det var romerne, der rent fysisk korsfæstede ham.¹³ Han fastslog imidlertid, at de havde dræbt Jesus på grund af hans gudsbespottelse uden at vide, at han var ”den sande Gud”. Gejstlige fulgte denne lære de næste århundreder, men man kan fornemme en afstandtagen fra Augustinus’ syn på jødernes uvidenhed fra det tolvte århundrede. Der er flere grunde til dette: de kristnes ”opdagelse” af den postbibelske tradition i form af Talmud’en (jøder tilsluttede sig de talmudiske skrifter i stedet for *Det Nye Testamente*), udbredelsen af teologiske studier på de nyoprettede universiteter samt efterdønningerne af de første korstog. Jøderne kunne ikke længere beskyttes som uvidende og ”blinde”, og denne jødiske intentionalitet – deres forsætlige afvisning af Kristus – ændrede de kristnes syn på jødernes rolle som Kristi mordere. I *Summa Theologica* fandt Thomas Aquinas (1225–74) på en ny – og for jøderne katastrofal – forklaring, nemlig at jøderne var ”bevidst uvidende”.¹⁴ Ifølge ham ønskede jøderne at forblive i uvidenhed for ikke at blive forhindret i at slå Jesus ihjel og for uhæmmet at kunne fortsætte med at synde. Thomas påstod, at denne form for ”bevidst uvidenhed” var med til at forøge jødernes synd og ansvar. Denne fortolkning gjorde, at jøderne ikke længere kunne opfattes som ”blinde” – de var nu hårdhjertede, stædige og fuldt bevidste om, at det var Gud, som de slog ihjel. Ifølge Thomas’ efterkommere (især franciskanerne og dominikanerne) havde jøderne genkendt Jesus, og det var netop af den grund, de slog ham ihjel. Deres tone over for jøderne blev ekstremt hård, og de blev beskrevet som ondskabens tjenere. Det blev derfor sværere at opretholde den teologiske beskyttelse af dem.¹⁵

De Kristus-myrdende jøder findes allerede i de ældst bevarede tekster på dansk, og det er et udbredt motiv i religiøs litteratur, f.eks. middelalderlige bønner og andagtsbøger,¹⁶ men man læser også om dem i verdslig litteratur.¹⁷ Ledemotivet i passionsberetningerne er, at det er jøderne, der bærer ansvaret for Jesu død, selv om det ikke altid frem-

går, at det var dem, der fysisk fæstnede ham til korset. Man finder to slags Kristus-myrdende jøder i de gammeldanske tekster:

- De får Kristus dræbt af romerne ved at manipulere Pilatus.
- De nagler selv Jesus til korset og korsfæster ham.

Jøderne i Christiern Pedersens meget populære prædikensamling *Jærtagnspostillen* fra 1515 er et eksempel på den første type — de manipulerende jøder, der begår mord gennem romerne. I langfredagsprædikenen vaskes Pilatus for ansvar i Jesu død, ligesom han selv vaskede sine hænder:

”Herefter ville Pilatus gerne have haft årsag og lempe til at give Ham løs fra jøderne, fordi han indså Hans uskyldighed og besindede, at han ikke kunne dømme Ham til døden foruden stor synd. Da jøderne bemærkede det, råbte de alle og sagde ”Lader du Ham løs, da er du ikke kejserens ven eller tro tjener! Du ved vel, at den, der kalder sig konge her iblandt os jøder, taler imod kejseren i Rom!” Da Pilatus hørte disse ord, ledte han Jesus ud af rådhuset og satte Ham for en domstol. [...] Bisperne svarede ham og sagde: ”Vi har ingen konge foruden kejseren!» Derfor frygtede Pilatus, at de ville klage til kejseren om ham, hvis han ikke ville dømme Ham. [Pilatus] ville også have jødernes venskab og mente, at de ville give ham store penge. Derfor vaskede han sine hænder og sagde:”Jeg er uskyldig i denne retvise mands død.”¹⁸

Her lykkes det for jøderne gennem trusler og udsigten til store mængder af penge at manipulere Pilatus, som flere gange i prædikenen finder Jesus uskyldig, f.eks.: *”Jeg kan ingen sag finde med denne mand, som I har indstillet for mig.”¹⁹* I denne prædiken er det de romerske soldater, der udfører korsfæstelsen, men jøderne erkender dog deres ansvar, når de råber: *”Hans blod skal komme over os og vore børn!”²⁰* I prædikenen kontekst og på grund af brugen af modalverbet ”skal« lyder dette blodråb nærmest som en profeti, der skal gå i op-

fyldelse i stedet for en accept af ansvar.²¹ Ikke desto mindre beder Jesus flere gange Gud om at forlade jøderne, som han regner for uskyldige: *”O Gud! Forlad dem, som piner mig, fordi de ikke ved, hvad de gør!”²²* Pedersen følger således Augustinus’ lære om de uvidende jøder.

De fleste tekster udpeger romerne eller anonyme ”bøddler” som dem, der fæstner Jesus til korset. Jøderne står bag korsfæstelsen, men det er ikke dem, der udfører henrettelsen. Langfredagsprædikenen i et håndskrift fra ca. 1450 er et godt eksempel på dette:

”Jøderne lagde en plan sammen mod Jesus om, hvordan de kunne overgive Ham til døden. Siden overgav de Ham bunden til hedningene [dvs. romerne], som var Pilatus, Herodes [sic!] og deres riddere, som omsider korsfæstede og drab Ham.”²³

Ikke desto mindre finder man også den anden type – den korsfæstende jøde – i en række danske tekster fra middelalderen. En af de tidligste folkesproglige tekster, som beskriver jødernes korsfæstelse af Jesus, er runeindskriften på døbefonten fra Aakirkeby på Bornholm, som dateres til ca. 1190 - 1225. Fonten er udsmykket med elleve relieffer med indhuggede figurer og runeristede forklaringer, som afbilder og beskriver Jesu liv og dækker tiden fra bebudelsen til hans død. De sidste relieffer handler om Jesu mishandling og korsfæstelse i hænderne på jøderne og udgør en kort passionsberetning. Der står:

”Jøderne tog Vor Herre og bandt Ham til et træ og satte Ham under bevogtning. Dernæst førte de Ham bundet bort derfra. Og her naglede jøderne Jesus til korset. Se dette frem for jer!”

Det er altså jøderne, som får hele ansvaret for korsfæstelsen og beskyldes for at have bundet, hudflettet og naglet Jesus til korset. Man finder også Kristus-korsfæstende jøder i *Mariaklagen*, et runeskrevet håndskriftsfragment fra ca. 1325. Her klager Maria over sin søns død:

Jøder, som kan identificeres på grund af deres »jødehatte«, korsfæster Jesus; Råsted, Jylland, ca.1200 (<http://www.kalkmalerier.dk>)

”Oh ve jer, elendige jøder! Oh ve jer, onde jøder! Spar mig ej! Mens I korsfæster min eneste søn, korsfæst også mig, Hans elendige moder, eller drøb mig med en anden besk død, at jeg så må dø med Ham.”²⁴

Korsfæster-motivet kommer virkelig til sin ret i de beretninger om Jesu lidelse og død, som findes i prædikener og passionstekster (andagtstekster som hjælpemidler til bøn, kontemplation og betragtning). I et af de få bevarede håndskrifter, som indeholder danske prædikener fra det femtende århundrede, finder man et citat fra den hellige Birgittas *Åbenbaringer*, som fungerer som en slags øjenvidneberetning. Jesus forklarer:

”Som Han selv sagde til Sankt Birgitta: Jøderne gjorde tre slags pine mod mig i min lidelse: 1) det træ, som jeg blev korsfæstet og pryglet og kronet med; 2) det jern, som de gennemstak mine hænder og fødder med; 3) den galdedrik, som de gav mig at drikke.”²⁵

Her er det Jesus selv, som fortæller, hvad der skete ham under korsfæstelsen og hvad jødernes rolle var. Og han er ikke i tvivl: det var jøderne, som nag-

lede ham til korset. Sådanne øjenvidneberetninger — typisk af Jesus eller Maria — forekommer tit i denne prædikensamling. De må have gjort stort indtryk på tilhørerne.

Gotfred af Ghemens tryk fra 1509 *Hær begynnes the femthen stæder som wor herre tolde syn pyne paa* — bedre kendt som *Jesu Passionsvandring* — er en andagtstekst, der tilhører en tradition, der går tilbage til Pseudo-Bonaventuras *Meditationes Vitae Christi* (ca. 1300).²⁶ I denne tradition skal de meget blodige beskrivelser af Jesu pinsler og bødlernes grusomhed foranledige empati i læseren, skabe en dybere forståelse af Jesu lidelse og føre til en øget religiøsitet og fromhed. *Jesu Passionsvandring* er bygget omkring de femten steder i Jerusalem, hvor Jesus led, og som hans moder besøgte i de femten år, hun levede efter hans død. Det er altså gennem Marias øjne, læseren er vidne til begivenhederne. Jøderne har en central placering i teksten og fremstilles som en enkeltstående flok grusomme og barbariske Kristi mordere. Pilatus er den eneste ikke-jøde i fortællingen, og når han finder Jesus uskyldig, overrækker han ham til jøderne, der efterfølgende dræber ham:

En jøde rækker tunge ad Jesus; Sanderum, Fyn, ca. 1500 (<http://www.kalkmalerier.dk>)

”Da tog jøderne Ham og kastede Ham op til det store og hårde kors [...] Da slog jøderne igennem Vor Herre Jesu Kristi hånd med en stumpet jernnagle så voldsomt og så hårdt, at blodet udsprang. Så bandt de reb og liner omkring Vor Herre Jesu velsignede venstre hånd og udstrakte den ved korset — først på tværs og så på langs — så alle Vor Herre Jesu rygben blev slået af led. Da slog de igennem Vor Herre Jesu højre hånd med en stumpet jernnagle så voldsomt, at naglen gik ind og blodet udsprang. Så tog de reb og liner og bandt om Vor Herre Jesu fødder og trykte dem ned til korset så hårdt, at alle Vor Herre Jesu lemmer blev skilt ad, så at ingenting blev i sit rette sted. Da lagde de den ene fod over den anden og slog igennem Hans værdige fødder med den stumpede nagle så hårdt, at naglen gik ind og blodet udsprang. Da de havde korsfæstet den Almægtigste Gud, rejste de korset op i en sten.”²⁷

Mens andagtsbøger var populære blandt dem, der kunne læse, var prædikener middelalderens massemedie, hvor kirkens teologi blev fortolket og forklaret for almindelige danskere. Tilsammen med kirkekunst og religiøst teater skabte de et populært billede af jøder som Kristi mordere. Vi har dog desværre ingen danske eksempler på religiøst drama bevaret fra middelalderen, men der er mange kalkmalerier med karikerede figurer, som umiskendeligt

skal være jøder: krumme næser, rødlig teint, langt hår, skæg (ofte samlet i to spidser), afbildede i profil med gabende munde og iført ”jødehatte”. Disse billeder understøttede prædikenernes indhold og supplerede dem ved at gøre aktørerne og handlingerne identificerbare og konkrete. Præsten behøvede ikke engang nævne jøder eksplicit i en prædiken om korsfæstelsen — tilhørerne kunne blot se sig omkring for at vide, at bødlerne var jøder.

Kristi plagere:

”Saa infulde the hannum i staden meth allom største daare oc spot”²⁸

I fortællinger om Jesu korsfæstelse holdes der ikke tilbage med beskrivelser af jødernes ondskabsfulde opførelse og behandling af ham. Jødernes nedværdigende ydmygelse af den lidende Jesus tager mange former. Han tvinges for eksempel i *Jesu Passionsvandring* til at danse nøgen:

”Da jøderne så, at Han var gjort så ynkelig og så hæslig af sit eget blod, mente de, at Han ikke kunne løbe. Så tog de Ham nøgen i deres hænder og dansede med Ham og hoppede rundt med Ham af spot og spe.”²⁹

Forskellige genstande bliver kastet ad Jesus, både mens han går gennem Jerusalems gader, og mens han hænger på korset. For eksempel læser man i *Jesu Passionsvandring*, at *”Alt det folk, der var i byen, kastede ad ham snavs og skarn, som man plejer at stene usædelige mennesker med.”³⁰* Selv efter korsfæstelsen fortsætter de med at kaste ting efter ham:

”De grumme jøder var ikke tilstrækkelig træt af at pine Ham. De løb omkring korset og samlede sammen de døde mænds knogler, som tidligere var blevet henrettet på det sted og kastede dem op ad korset til Vor Herre Jesus.”³¹

I beskrivelser af passionsvandringen og korsfæstelsen er spyt et meget udbredt motiv, og ifølge Evan-

Longinus er fremstillet som jøde og iført orientalsk dragt (en kaftan) og har et skæg. Kalkmaleriet er fra Jetsmark kirke, Jylland, og dateres til 1474. Foto af Niels Clemmensen.

gelierne blev Jesus bespyttet af jøderne adskillige gange.³² I en dansk passionstekst fra ca. 1500 kan man læse følgende:

*”Josephus siger, at jøderne havde så fuldstændig forvendt Jesus med deres spyt, at de ikke kunne se Hans øjne eller mund eller nogen skikkelse under Hans hellige ansigt. Og Hans hals og hellige mund var fyldt af det ildelugtende spyt.”*³³

I samme håndskrift finder man forklaringen på, hvorfor ”jødspytt” lugter så ilde – de spiser meget ”rødløg og hvidløg og svamp og paddehatte og sådan usædvanlig kost.”³⁴ Den udbredte anvendelse af spyt i andagtslitteratur begyndte med *Stimulus amoris* af Ekbert of Schönau (d. 1184) og skal opfylde profetien i Esajas 50. 6: ”mit ansigt skjulte jeg ikke for hån og spyt.” Danske bønnebøger gør også forbavsende tit brug af spyt-motivet: han ”blev plaget med spyt og svøbeslag”, ”Tænk nu grangiveligt i dit hjerte, hvor voldsomt jøderne slog ham i ansigtet og spyttede i hans øjne”, ”Da du så din søn behandlet voldsomt af jøderne, da han var bespyttet i sit

*velsignede ansigt”, ”han blev slået ved sit kindben foran høvdingen Annas og bespyttet talrige gange” og ”hans værdige hoved [...] var bespyttet af jøderne således at hans værdige ansigt var så ynkeligt at se på for blod og jødspytt, som om han var et spedalsk menneske.”*³⁵ Dette spyt må have spillet en vigtig rolle i at skabe et billede af den yderste ydmygelse, som kunne bruges som spore til hengivenhed, kontemplation og meditation.

En anden hyppig form for ydmygelse er, når jøderne rækker tunge eller gaber ad Jesus. Dette skal opfylde en profeti, nemlig Salmerne 115. 5: ”de har mund, men taler ikke”:

*”Da faldt jøderne på et knæ og gabede med mund og gloede med øjnene og rakte tungen og råbte og sagde: Vær hilset, du jødekinge!”*³⁶

Beskrivelserne af jødernes sadisme og blodudgydelse er ofte chokerende. Man kan finde voldsepisoder i teksterne, som er helt uden belæg i den nytestamentlige beretning:

”De fule jøder lod også hænge to fjæle nede på Hans kjortel: en mod Hans skinneben og den anden bag mod Hans lægge. De var besat med små hvasse jernpigge som en hegle. Når Han trådte frem, stak og slog de samme søm og jernpigge Ham i skinnebenene [og] når Han trådte tilbage, stak de andre jernpigge Ham i læggene således, at alle Hans fodspor stod fulde af blod efter Ham. O sikken græselig pine gjorde de mod Ham!”

At der blev lagt endnu større vægt på jødernes deltagelse i korsfæstelsen betyder også, at de kommer til at udføre handlinger, som ellers tilskrives romerne i *Det Nye Testamente*. For eksempel kroner jøderne Jesus med tornekrone, det er jøder, som spiller om hans klæder, og det er en jøde i rollen som Stephanon, der giver den korsfæstede Jesus en blanding af galde og eddike at drikke.³⁷ Den blinde centurion, Longinus, der stak sit spyd gennem Jesu side, er også nævnt i samme passionsberetning, men beskrives ikke som romersk soldat. Han bliver ledt (eller narret?) af jøderne til at stikke Jesus med sit spyd.³⁸ Fremstillingen af Longinus som en jøde kan ses på flere kalkmalerier fra før 1500 i Danmark.³⁹

Men det er ikke kun spørgsmål om at overføre disse handlinger til jøderne — de bliver gjort meget mere voldelige og barske, når det er jøderne, der udfører dem. Den romerske bespottelse af Jesus med tornekrone beskrives sådan i Evangelierne:

Mattæus 27. 29 Og [romerne] flettede en krone af torne og satte den på hans hoved

---

Markus 15. 17 Og [romerne] ifører ham en purpurkappe og flette en tornekrone og sætter den på ham.

Johannes 19. 2 Og stridsmændene flettede en krone af torne og satte den på hans hoved.

Men i denne bøn fra det femtende århundrede er romernes bespottelse blevet til jødisk tortur:

*”Siden lavede jøderne en tornekrone til Ham af vældig hvasse torne, hårde som jern, og satte den på Hans velsignede hoved og trykte den ned med store stænger og hvasse spyde så voldsomt, at kronen gik ind i issen, så at den sprak og hjernen flød ud, så at de torne, der gik ind ad Hans ansigt, de mødte dem, der gik ind ad Hans nakke, og de torne, der gik ind ad det ene øre, de mødte de torne, der gik ind ad det andet øre. Så mødtes alle tornene i Hans velsignede hoved, så at ingenting syntes bart af dem, så at Hans hår, næse og mund, ører og skæg, var fyldt op med det helt størknede blod og frosset til med vældig hårde istapper. Og Vor Herre Jesus Christus fik tusind sår i Hans velsignede hoved af denne tornekrone.”*⁴⁰

Jødernes vold er ikke kun rettet mod Jesus; hans mor og disciplene bliver også udsat for angreb, f.eks. *”de kastede sten og urenlighed af rendestenen efter hans værdige moder og de andre Mariaer og sankt Johannes, som gik langt bag efter ham.”*⁴¹ De er også nødt til at gemme sig flere gange fra de voldelige og hævngrerrige jøder.⁴²

I ledtog med Satan

I et håndskrift fra ca. 1450 findes en prædiken om Jesu omskærelse, hvor der blandt andet står, at Jesus var født af en jomfru og sendt af Gud for at ”løse dem, som var under loven, som var under djævelens magt.”⁴³ Sætningen er lidt kringlet, men meningen er, at Jesus skal frelse dem, der er under ”jødelen [jødha logh]”, dvs. dem, der er omskåret, og at denne lov (om omskærelse) er under djævelens magt, dvs. djævelen råder over de omskårne.⁴⁴ I værket *Jesu Barndoms Bog* fra 1509 forklarer Jesus for Maria: *”derfor er jeg kommet og blevet et menneske – jeg vil løse dig og alle mennesker af djævelens magt.”*⁴⁵ Og i en af Pedersens prædikener læser vi om ”jøder og hedninge, som blev løst af deres vantro og djævelens vildelse”.⁴⁶

I Uppsala C 59 er der også en prædiken, som skulle læses den 5. søndag i fasten, den såkaldte passions-søndag.⁴⁷ Den begynder med et citat fra Johannes 8. 46–59, der handler om konfrontationen i Templet mellem Jesus og jøderne, som Johannes beskriver som ”af den fader djævelen”.⁴⁸ Jesus fremsætter en række påstande om sig selv, hans evindelighed og guddommelighed. Jøderne kalder ham for en be-drager, og han skjuler sig og skynder sig væk, inden de rasende jøder stener ham til døden. Episoden be-skrives som årsagen til den sag jøderne kærede mod Jesus ”med dødens pine på langfredag”⁴⁹ – af den grund hedder dagen kæresøndag på gammeldansk. Jødernes vold beskrives som tegn på deres ondskab og djævelske vrede:

*”Fremdeles i læsningen skulle vi bemærke Vor Herre Jesu Kristi tålmodighed og jødernes ondskab og djæ-velske vrede, hvorom det siges i sidste delen af læs-ningen, at de tog stene og ville stene Ham ihjel”*⁵⁰

Jøderne har således underkastet sig djævelens lov, er under hans magt, er blevet vildledt af ham og tyer til vold på grund af en vrede inspireret af djævelen.

Sammenligninger med dyr og umenneskeliggørelse

Under Jesu passionsvandring fremstilles jøderne som barbariske og vilde. Dette er understreget ved brug af sammenligninger med glubske, farlige dyr, som ulve: ”Vor Herre, Jesus Kristus, stod så tål-modigt blandt dem som et får, der står blandt de mest grummeste ulve”⁵¹ og ”Da de så Jesus, blev de glade som en ulv, der fanger et lam”⁵². I Peder-sens *Vor Froe Tider* sætter han følgende ord i Jesu mund: ”Så da mine uvenner greb mig, behandlede de mig som grusomme løver eller ulve, som sønder-river et uskyldigt lam.”⁵³ Skildringen af Jesus som et lam omgivet af ulve eller løver er naturligvis en reference til Kristus som *Agnus Dei* (Guds lam).

Uciviliserede folkeslag (især i Østen) blev ofte sam-menlignet med hunde.⁵⁵ Ligesom hunde kan de ikke kommunikere Guds ord – de kan blot gø. Bru-gen af hunde som billede for jøderne er sandsynlig-vis baseret på bibelske forlæg: ”*Udenfor er hundene og troldkarlene og de utugtige og morderne og af-gudsdyrkerne og enhver, som elsker og øver løgn*”.⁵⁶ I den gammeldanske version af Bonaventuras *Be-tragtninger over Kristi liv* fra ca. 1500 læser man:

*”Og [disciplenes] sorg blev større og mere, da de så deres mester og herre så ondskabsfuldt trukket [med et reb] som det spageste lam, der følger uden indsi-gelse derhen, hvor de usle hunde ville dræbe det.”*⁵⁷

Og senere i samme tekst:

*”Nu da de havde ledt ham tilbage til Pilatus, for-fulgte de hunde trætteligt deres falske kæremaal med meget dumdristighed.”*⁵⁸

Peder Laales ordsprogsamling (citeret her fra 1506-udgaven) har denne korte floskel om jødernes formodede uforanderlige karakter: ”*Kast en hund i Jordans flod, så er den stadig en hund som før*”⁵⁹ – dvs. en nykristnet jøde forbliver altid en jøde.

I *Mandevilles Rejser* findes der en række beskri-velser af monstrøse racer og folkeslag. Det er ikke umuligt, at nogle af dem bygger på antijødiske ste-reotyper, en slags skjult eller forklædt hentydning til jøderne. For eksempel skriver Mandeville om en race hundehoveder *Cynophaly*, som er meget hen-givne og tilbeder et afgudsbillede i form af en guld-okse:

*”Derfra og over det vestlige hav bevæger man sig ind i det rige, som kaldes Natumeran [...] De menne-sker, der er født der, har et hundehoved og de kaldes Cynophaly på græsk [...] De tilbeder allesammen en okse, hvorfor de hver går med billedet af en gylden eller sølvfarvet okse på deres ansigt.”*⁶⁰

*Jøder tilbeder guldkalven; Bjäresjö,
Lund (ca. 1220) (<http://www.kalkmalerier.dk>)*

Vi har her en klar parallel til dyrkelsen af guldkalven (*Anden Mosebog* 32. 1–6), hvor disse halvhunde skal repræsentere jøderne. Ved at give oksetilbederne (jøderne) hundehoveder, mister de deres menneskelige egenskaber.⁶¹

Kvindagtige jødiske mænd

Et andet motiv, som findes i forskellige danske tekster, er den svage, umandige jøde. Man kan læse om, hvordan alle jøderne (dvs. også mændene) blev forbandet af Gud til at menstruere, fordi de havde udråbt ”hans blod komme over os!” (Mattæus 27. 25):

”[Pilatus:] ”Jeg er uskyldig i denne retvise mands blod!” Jøderne råbte: ”Hans blod skal komme over os og vore børn!” Det skete også af Guds hævn. Derfor fik de alle og har menstruation så længe, de lever, mens verden står. Men de havde ikke troet, at der skulle komme sådan hævn derefter.”⁶²

De blodtørstige jøder, der havde medført frelserens død, skulle nu for al evighed bære et tegn på deres brøde: menstruation. Derfor var jødiske mænd ikke ligesom andre mænd; de var knap mennesker. Deres karakter var tvetydig – på trods af en krop med et mandligt ydre havde de kvindelige kropsfunktioner. Den eneste måde, de kunne erstatte det tabte blod på, var at indtage – gerne kristent – blod. Og så blev denne myte en af årsagerne til, at man troede, jøder begik ritualmord og drak deres ofres blod.

Ifølge den middelalderlige roman *Kong Alexander* blev et folk lukket ind bag en høj mur i de kaspiske bjerge i Asien.⁶³ I *Mandevilles Rejser* er dette folk Israels ti forsvundne stammer:

”Og derfra sydpå nogle dages rejse, så kommer man til de første stenbjerge af Kaspan. Disse stenbjerge strækker sig vestpå ned til Amazonien. Jeg skrev om Amazonien før. Og i disse bjerge bor der mange jøder, lukket ind, af de ti stammer, som kun meget sjældent kan komme ud derfra. Hvis nogle skal

*komme ud derfra, skal de gå mod Amazonien, og dronningen ville ikke lade dem komme frem.”*⁶⁴

Denne korte tekst fortæller os to ting om disse jøder: For det første, at de er så svage, umandige og ukrigeriske, at selv amazonerne – kvinder endda! – kan holde dem lukket inde. Det passer meget godt med Christiern Pedersens billede af den kvindagtige menstruerende jøde. Det andet er, at jøder er et folk uden et hjemland. De er fordrevet til udkanterne fra verdens centrum – Jerusalem – og forhindret i at komme tilbage.

I andre europæiske versioner af *Mandevilles Rejser* står der, at når Antikrist kommer, vil han lukke jøderne ud fra disse bjerge. Så vil de invadere Europa og slå de kristne ihjel. De vil kunne genkende andre jøder, fordi de alle sammen kan tale hebraisk, og det er grunden til, at jøder stadig lærer hebraisk. Ifølge denne tradition udgjorde jøderne i de kaspiske bjerge en meget større trussel mod hele kristendommen end jøderne i den danske *Mandeville*-tradition.

Ågerkarle

Som tidligere beskrevet kunne jøderne ifølge *Det Nye Testamente* påvirke Pilatus, fordi han troede, at de ville give ham mange penge. Det er sandsynligt, at danske tilhørere ville have nikket genkendende til beskrivelsen af jøder og deres penge. Selv i Danmark blev penge, åger og jøder nemlig koblet sammen i forskellige tekster.

Pengelån mod renter (åger) er forbudt mellem ”brødre” ifølge Bibelen.⁶⁶ Denne form for lån slås udtrykkeligt fast som synd i flere middelalderlige tekster på dansk.⁶⁷ I en fortælling om Paulus’ nedstigning til helvede fra slutningen af det femtende århundrede læser man om, hvordan ågerkarle bliver straffet i helvede:

”Da så han et andet sted, fuld af både mænd og kvinder, og de åd allesammen deres egne tunger. Englen

*sagde til ham: ”Det er ågerkarle og de mennesker, der praktiserer åger og ikke har nogen barmhjertighed over for de fattige. Af denne grund bliver de nu straffet på denne måde.”*⁶⁸

Da jøder og kristne ikke blev regnet for ”brødre”, var det tilladt at låne til og fra hinanden. For jøder blev et erhverv som långiver en af de få måder, de kunne forsørge sig selv og deres familie og som var tilladt af myndighederne. I en diskussion af det niende bud i andagtsbogen *Sjælens trøst* (ca. 1425) er der et afsnit om, hvorvidt det er tilladt for en kristen at tage renter på et lån fra en jøde:

*”Må jeg tage rente fra en jøde eller en hedning?”
”Min kære søn, du må ikke tage rente fra nogen. Hvis du har taget rente fra en jøde, og du kender nogle kristne, hvis varer jøderne har falsk narret fra ham, så kan du give rentebeløbet til ham, men du kan ikke beholde det selv.”*⁶⁹

Det er svært at forestille sig, under hvilke omstændigheder en dansker kunne udlåne penge til en jøde – det skal bemærkes, at *Sjælens trøst* er en bearbejdelse af et tysk forlæg – men ikke desto mindre rådgives læserne her om, at de ikke må opkræve renter på et lån til nogen, hverken kristen, jøde eller hedning. På trods af at det ifølge Bibelen teknisk set var tilladt for jøder og kristne at låne penge mellem sig, bliver det her beskrevet som forbudt for kristne at praktisere udlån af penge med rente. Dette forbud for kristne ville have forstærket ideen om, at åger var et særlig jødisk foretagende. At jøder lånte penge mod rente måtte utvivlsomt have fremkaldt bitterhed og had mod dem, fordi det blev betegnet af kirken som en stor synd.

Efter at have nævnt jødernes grådighed i *Det Gamle Testamente* skriver Christiern Pedersen i sin *Jærtegnepostil*:

”Dette betyder især jøderne, som var ekstremt grådige i Det Gamle Testamente, og som stadig er det nu i vore dage, da de offentligt praktiserer åger.

Desværre har de i dag også mange venner blandt de kristne, som også deltager i åger. Selv om de ikke gør det så åbenlyst som jøderne, gør de det alligevel i hemmelighed, og dermed fordømmer de deres sjæle, da det er en stor dødsynd.”⁷⁰

Det faktum, at jøderne ikke boede i Danmark, betyder ikke, at de ikke blev omtalt i en samtidig kontekst i middelalderlige tekster. Oversætteren af *Sjælens trøst* kunne simpelthen have fjernet dem fra sin tekst og Pedersen kunne have undladt at nævne dem. Men jødernes påståede grådige og løgnagtige egenskaber var efter alt at dømme så velkendte, at det også blev betragtet som et didaktisk effektivt redskab i tekster for et dansk publikum.

Sprogets magt

Selv om nogle personer fra *Det Gamle Testamente* fremstilles neutralt eller – især når de betragtes som forløbere for nytestamentlige figurer – på en ærværdig måde, er de sædvanlige tillægsord, der beskriver jøder og jødernes adfærd, negative. De hyppigst forekommende er: *blind, forbandet, fortvivlet, ful, genvordig, grim, hoffærdig, slem, umild og vild* (*ful* og *umild* er de mest udbredte). Som vi allerede har set, bliver nytestamentlige jøder sammenlignet med ulve, hunde og løver, og de siges at være inspireret af Satan. Jøder *taler* ikke, når de vil sige noget — de foretrækker at *råbe* eller *skrige*, og det gør de tit alle sammen med én røst. En foreløbig gennemgang af *Gammeldansk Ordbogs* seddelsamling⁷¹ viser, at adskillige udsagnsord og navneord associeres med jøder:

Grumme løver og menstruerende mænd

På samme måde som kirkekunst kunne bruges til at udfylde ”hullerne” i prædikener (f.eks. ved at hjælpe tilhørerne med at identificere unavngivne gerningsmænd ved korsfæstelsen), kunne dette ordforråd udløse en række ideer, konnotationer og følelsesmæssige reaktioner om de mennesker, det beskriver. Efter at have hørt et udtryk som ”hånende skurk” ville tilhørerne automatisk have knyttet forbindelse mellem hånende og jøde og derefter mellem jøde og skurk.

Hvad der mangler og konkluderende kommentarer

Der er flere motiver, der er udbredte i andre europæiske kilder, som ikke findes i det gammeldanske materiale. Nogle af dem findes i kilder på svensk, f.eks. fortællingerne om en jøde, som angriber et kristent ikon med sit sværd, en jøde, som formidler kontakt mellem en biskop og djævelen, og en jøde, som kaster sin søn i en ovn, fordi sønnen havde taget nadver i en kirke – altså ikonoklasten, Satans mægler og barnemorderen.⁷³ I tre svenske kirker finder man endda den stærkt antijødiske ”jodeso” – et billede af jøder, der patter en so.⁷⁴

I latinske kilder finder man for eksempel en henvisning til jødiske giftblandere. Et brev om brøndforgiftning fra Gotland i midten af det fjortende århundrede indeholder to giftblanderes bekendelser tilstået kort tid, inden de blev brændt på bål. Blandt andet sagde de, at de blev betalt af jøder i Tyskland, og at ”*hele kristendommen er forgiftet af jøder og de værste af os.*”⁷⁵

I 1699 – næsten to århundreder efter min undersøgelses slutdato – har vi en hentydning til ritualmord i Danmark: En fattig kvinde prøvede at sælge sit spædbarn til Christian Vs hofjuvelér Meyer Goldschmidt. Hun troede, at jøder drak blod, og at de ville købe og slagte hendes barn for at udvinde dets blod.

Endnu et tankevækkende ”hul” i det danske kilde-materiale er de ”spildte muligheder” for at forulempe jøder. Vi har set, hvordan visse dage og læsninger fra evangelierne – passionssøndagens læsning Johannes 8. 48 - 59 og langfredaglæsningen Johannes 18. 1 - 19. 42 – udløste antijødiske prædikener. Men her var det ”kun” nytestamentlige jøder, der stod i skudlinjen. Andetsteds i Europa gav disse dage lejlighed til at tordne mod samtidige jøder. Det gav formentlig ingen mening for danske præster at dvæle ved samtidens jøder, som hans tilhørere sandsynligvis aldrig havde stødt på. Det er også bemærkelsesværdigt, at andre dage (f.eks. 10. søndag efter trinitatis med temaet Jerusalems ødelæggelse), som blev brugt i andre europæiske lande til at prædike mod jøder, ikke var lejligheder for danske prædikanter til at angribe jøder. Med undtagelsen af passionssøndags- og langfredagsprædikenerne er jøder ganske fraværende i det bevarede prædikemateriale på dansk.

I de danske tekster fra middelalderen er billedet af jøderne stort set fastfrosset som de onde nytestamentlige jøder, der plagede og myrdede Jesus. Det er et frygteligt billede, men manglen på et fysisk møde mellem kristne og jøder – på godt og ondt – betyder formodentlig, at dette billede ikke blev forværret i middelalderen. Vi har kun få henvisninger til ågerkarle og kvindagtige jøder. Anklager om, at jøder vanhelliger hostier, begår ritualmord og karnibalisme, spreder pesten osv. blev hverdagskost i Europa fra det tolvte århundrede med frygtelige konsekvenser for jøderne. Det er som om samtidsjøder ikke rigtig interesserede danskerne. I første omgang lyder dette sandsynligt nok, men der er to vigtige pointer at tage hensyn til. Den første handler om en mangelfuld kildeoverlevering. Mange håndskrifter fra middelalderen er blevet ødelagt på grund af reformatorisk iver eller brand, især de store brande i København i det attende århundrede. Det bevarede materiale er ikke nødvendigvis repræsentativt for det, der blev læst og skrevet i middelalderen. Den anden pointe er, at Poul Ræff oversatte og

Jøder som patter en so; Uppsala domkirke, det 14. årh.. Forfatterens eget billede.

trykte Johannes Pfefferkorns *De Judaica Confessione* til dansk i 1516. Bogen handler om samtidige jøders skik og ritualer under de store helligdage, *Rosh Hashanah* og *Jom Kippur*, og er stærkt antijødisk.⁷⁷ Der må have været et marked for en sådan bog, som handler om jøder i den moderne verden i stedet for nytestamentlige jøder. Med de nye religiøse strømninger og den lurende reformation i begyndelsen af det sekstende århundrede begynder danske forfattere at fatte interesse for disse samtidige jøder på en ny måde. Det er først på det tidspunkt, at danske forfattere bevæger sig væk fra middelalderens ”fantasijøde” og for alvor forholder sig til⁷⁸ deres samtids jøder.

NOTER

¹ Dvs. store dele af det nuværende europæiske Rusland, Aserbajdsjan, Ukraine, Georgien, Kasakhstan og Tyrkiet.

² Se Karsten Christensen, 'Jochim Jøde i Helsingør i 1592,' i *Dansk Jødisk Historie* 24 (1987), s. 11–16; Per Katz, 'De første jøder i Danmark,' i *Judisk liv i Norden*, red. af Gunnar Broberg, Harald Ringblom o.a. (Uppsala, 1988), s. 71–97, her s. 96.

³ Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews* (Philadelphia, 1993 [1943]), s.12–14.

⁴ Se for eksempel Augustinus' uddybning af Salmerne 58. 21 i *Enarrationes in Psalmos 51–60*, udg. af Hildegund Müller (Wien, 2004), s. 352–55.

- ⁵ Se Anna Sapir Abulafia, *Christian-Jewish Relations 1000–1300: Jews in the Service of Medieval Christendom* (Harlow, 2011).
- ⁶ Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, s. 166–67.
- ⁷ »Jesus Kristus, der blev dræbt af jøder«; *De hellige Kvinder: En Lægende-Samling*, udg. af Carl Joakim Brandt (København, 1859), s. 43.
- ⁸ Se Jonathan Adams, »Kristi mordere: Jøder i danske passionsberetninger fra middelalderen«, i *Danske Studier*, 108 (2013; kommende).
- ⁹ Mattæus 26. 3, 57–68; Johannes 18. 13–24.
- ¹⁰ 1 Tessalonikerne 2.14–15.
- ¹¹ Apostlenes Gerninger 2. 23; 2. 36; 4. 10; 4. 27; 5. 30; 10. 39; 13. 27–28.
- ¹² F.eks. uvidende: Lukas 23. 34; Apostlenes Gerninger 3. 17; 1 Korinterne 2. 8; og vidende: Mattæus 21. 33–39; Johannes 9. 39–41; Johannes 15. 22–25.
- ¹³ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, 63. 4 i *Patrologia latina* 36, kol. 762–63.
- ¹⁴ Thomas Aquinas, *Summa Theologica*, 3, 47. 5 (<http://www.new-advent.org/summa/4047.htm>).
- ¹⁵ Se Jeremy Cohen, *Christ Killers: The Jews and the Passion from the Bible to the Big Screen* (Oxford, 2007) for en gennemgang af opfattelsen af jøder som Kristi mordere.
- ¹⁶ Det er f.eks. jøderne, som korsfæster Jesus i følgende bønner: *Middelalderens danske Bønnebøger*, udg. af Karl Martin Nielsen, 5 bd. (København, 1945–82), I, s. 124 (nr. 30d); II, s. 290 (nr. 334i), s. 307 (nr. 343f); III, s. 85 (nr. 441j), s. 89 (nr. 443b), s. 90 (nr. 443d–e), s. 106 (nr. 463), s. 320 (nr. 686); IV, s. 160 (nr. 925f), s. 162 (nr. 925n), s. 394 (nr. 1130c), s. 436 (nr. 1154c); IV, s. 51–55 (nr. 857l). Christiern Pedersens *Vor Froe Tider*, en andagtsbog fra 1514, beskriver også jødernes grumme behandling og drab af Jesus *Christiern Pedersens danske Skrifter*, udg. af Carl Joakim Brandt og Th. Fenger, 5 bd. (København, 1850–56)(herefter: Pedersen, *Danske Skrifter*).
- ¹⁷ F.eks skriver forfatteren til den fiktive rejsebeskrivelse *Mandevilles rejser* fra 1484 om overraskelsen ved, at muslimer ikke tror, at jøder slog Jesus ihjel: »Ligeledes siger saracenerne, at jøderne er vantro og gør ilde ved, at de ikke ville tro Jesus, som var sendt til dem af Gud. De tror heller ikke, at han ville lade sig pine af jøderne, men at Jesus for til himmerige, og at jøderne pinte en anden«, *Mandevilles Rejse i gammeldansk Oversættelse tillige med En Vejviser for Pilgrimme efter Håndskrifter udgiven*, udg. af Marius Lorenzen (København, 1882), s. 65–66; jf. Koran 4. 157–58.
- ¹⁸ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 345, 355.
- ¹⁹ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 344, og jf. senere på s. 344 og to gange på s. 345.
- ²⁰ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 355; jf. Mattæus 27. 25.
- ²¹ Jf. oversættelsen fra græsk til moderne dansk: »Hans blod komme over os og over vore børn« (med konjunktiv).
- ²² Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 361; se også s. 359–60.
- ²³ København, Det Kongelige Bibliotek, Gammel kongelig Samling 1390, 4to, bl. 94^v–95^f.
- ²⁴ *Mariaklagen efter et runeskrevet Haandskrift-Fragment i Stockholms kgl. Bibliotek*, udg. af Johannes Brøndum-Nielsen og Aage Rohmann (København, 1929), s. 22 .
- ²⁵ Gammel Kongelige Samling 1390, 4to på Det Kongelige Bibliotek fra ca. 1450; *Svenska medeltidspostillor*, udg. af Gustaf E. Klemming og Bertil Ejder, 8 bd. (Stockholm, 1879–1974), VIII, s. 181; jf. Birgitta, *Åbenbaringerne*, Liber I, revelatio 30: 2.
- ²⁶ Gammeldanske paralleltekster til Ghemens tryk findes i håndskriftet AM 21, 4to, bl. 184^v–192^r i Den Arnamagnæanske Samling i København fra 1475–1500 og i en nu tabt version fra ca. 1500 og overleveret i en afskrift fra det attende århundrede.
- ²⁷ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. e1^v–2^v
- ²⁸ »Så fulgte de ham til byen med den allerstørste hån og spot«; *Jesu Passionsvandring*, bl. a4^f.
- ²⁹ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. d3^v–d4^f.
- ³⁰ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. d1^v.
- ³¹ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. e2^v–e3^f.
- ³² Jf. Mattæus 26. 67 og Markus 14. 65. Se også Crossan, *Who Killed Jesus?*, s. 118–32.
- ³³ Stockholm, Det Kongelige Bibliotek, A 31, 4°, bl. 42ra.
- ³⁴ Stockholm, Det Kongelige Bibliotek, A 31, 4°, bl. 33^{fa}; obs. brugen af nutidsformen »spiser«.
- ³⁵ Nielsen, *Middelalderens danske Bønnebøger*, I, s. 87 (nr. 16), III, s. 314 (nr. 679), IV, s. 5–6 (nr. 838), s. 51–55 (nr. 857l), IV, s. 310 (nr. 1045).
- ³⁶ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. c3^v. Obs. i Evangelierne (Mattæus 27. 29; Markus 15. 18; Johannes 19. 3). Er det romerne, ikke jøderne, der udfører denne handling
- ³⁷ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 356
- ³⁸ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. c2^v–3^r; d4^v, jf. Johannes 19. 23–25; bl. e3^v, jf. Mattæus 27. 34; Salmerne 69. 21.
- ³⁹ Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. f3^v; jf. Johannes 19. 34.
- ⁴⁰ Se Skibby, Roskilde, ca. 1350, Keldby kirke, Roskilde (ca. 1325) og Jetsmark kirke, Jylland (1474).
- ⁴¹ Nielsen, *Middelalderens danske Bønnebøger*, IV, s. 52 (nr. 857l).
- ⁴² Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 352–53.
- ⁴³ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 347, 367.
- ⁴⁴ Uppsala Universitetsbibliotek, C 56; *Svenska medeltidspostillor*, III, s. 479–82.
- ⁴⁵ Om jødisk omskærelse i Jesu tid skriver Pedersen (*Danske Skrifter*,

I, s. 129): »Og dengang skulle der skæres et stykke af den fremste del af et barns penis med en flintesten. Thi omskærelsen var så pinefuld og voldsom, døde mange børn deraf.«

⁴⁶ Gotfred af Ghemen, *Jesu Barndoms Historie* (København, 1509); *Danske Folkeboøger fra 16. og 17. Århundrede*, udg. af Jacob Peter Jacobsen, Richard Jakob Paulli og Jørgen Ulrik, 14 bd. (København, 1915), I, s. 29–105.

⁴⁷ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 9.

⁴⁸ *Svenska medeltidspostillor*, III, s. 121–29.

⁴⁹ Johannes 8. 44.

⁵⁰ *Svenska medeltidspostillor*, III, s. 123.

⁵¹ *Svenska medeltidspostillor*, III, pp. 123.

⁵² Gotfred af Ghemen, *Jesu Passionsvandring*, bl. b2^v.

⁵³ Christiern Pedersens langfredagsprædiken i *Jærtegnspostillen*; Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 351.

⁵⁴ Pedersen, *Danske Skrifter*, II, s. 361.

⁵⁵ Johannes 1. 29.

⁵⁶ Debra Higgs Strickland, *Saracens, Demons & Jews: Making Monsters in Medieval Art* (Princeton & Oxford, 2003), s. 204

⁵⁷ Åbenbaringen 22. 15; jf. også Esajas 56. 10, Salme 22. 16, 20, Salme 59. 6, 14. Om sammenligning mellem jøder og hunde se Kenneth R. Stow, *Jewish Dogs: An Image and Its Interpreters* (Stanford, 2006).

⁵⁸ Det Kongelige Bibliotek, Stockholm, A 31, bl. 75rb.

⁵⁹ Det Kongelige Bibliotek, Stockholm, A 31, bl. 75vb.

⁶⁰ Gotfred af Ghemen, *Peder Laales ordsprog* (København, 1506), bl. glv (nr. 592).

⁶¹ Lorenzen, *Mandevilles Rejse*, s. 103–04.

⁶² Hundehoveder blev også associeret med saracenerne i middelalderen; John Block Friedman, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (Cambridge [MA], 1981), s. 67.

⁶³ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 355–56. Se også Irven Resnick, 'Medieval Roots of the Myth of Jewish Male Menses', *Harvard Theological Review*, 93 (2000), s. 241–63; Willis Johnson, 'The Myth of Jewish Male Menses', *Journal of Medieval History*, 24 (1998), s. 273–95; Bettina Bildhauer, 'Blood, Jews, and Monsters in Medieval Culture', i *The Monstrous Middle Ages*, red. af Bettina Bildhauer og Robert Mills (Toronto, 2003), s. 75–96.

⁶⁴ Se Andrew Runni Anderson, *Alexander's Gate: Gog and Magog and the Inclosed Nations* (Cambridge, MA, 1932).

⁶⁵ Lorenzen, *Mandevilles Rejser*, s. 158. Historien om jøderne i de kaspiske bjerge kendes i det østnordiske område gennem den forsvenske tekst *Aff konung Alexander* (ca. 1380) udg. af Gustaf E. Klemming (Stockholm, 1862), s.130–33). Historien om de røde jøder behandles i Andrew Colin Gow, *The Red Jews: Antisemitism in an*

Apocalyptic Age 1200–1600 (Leiden, 1995).

⁶⁶ Nogle nyere danske teologer er gået så langt at påstå, at Antikrist vil være af jødisk afstamning: Nicolaj Gottlieb Blædel, *Udvidet Confirmations-Undervisning efter evangelisk-luthersk Kerkelære* (København, 1884), s. 821–24 og Johannes Kok, *Det hellige Land og dets Nabolande i Fortid og Nutid: Til Vejledning og Opbyggelse for Bibellæsere* (København, 1878), s. 89; jf. Abraham Alexander Wolff, *Talmudfjender: Et Genmæle mod de seneste Angreb paa Jøderne og Jødedommen* (København, 1878), s. 385–96.

⁶⁷ Anden Mosebog 22. 25; Tredje Mosebog 25. 35–37; Femte Mosebog 23. 20–21.

⁶⁸ For eksempel *Modus confitendi* (Bruun 1866: 6).

⁶⁹ Brandt, *De Hellige Kvinder*, s. 25.

⁷⁰ *Sjælens Trøst* („Siæla Trøst“) (*Cod. Ups. C 529 og Cod. Holm A 109*), udg. af Niels Nielsen, 2 bd. (København, 1937–52), I, s. 102.

⁷¹ Pedersen, *Danske Skrifter*, I, s. 243.

⁷² Seddelsamlingen er Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs arbejdsredskab ved redigeringen af Gammeldansk Ordbog, den store videnskabelige ordbog over det danske sprog i middelalderen, som dækker perioden 1100–1515; samlingen er tilgængelig online: <http://gammeldanskordbog.dk/>.

⁷³ Langt størstedelen af forekomsterne i denne kategori findes i lægebøger.

⁷⁴ Henholdsvis Uppsala Universitetsbibliotek, C 528, bl. 131^v–32^f, Stockholm, Det Kongelige Bibliotek, A 34, bl. 11vb–12rb og 9ra–b.

⁷⁵ Uppsala domkirke, det 14. århundrede, Husby-Sjutolft og Härkeberga kirker, begge i Uppland, 1480erne.

⁷⁶ »Tota Christianitas est per Judæos et pessimos nos intoxicata«, *Diplomatarium suecanum*, nr. 4655; tilgængeligt online med SDHK-nummer 5883 i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, <http://www.riksarkivet.se>. Se også Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, s. 104, og Dick Harrison, *Stora döden* (Stockholm, 2000), s. 405.

⁷⁷ Trachtenberg, *The Devil and the Jews*, s. 125.

⁷⁸ Se Rafael Edelmann, 'Dansk Bog om Antisemitisme', i *Jødisk Samfund* 22 (september 1948), s. 10–11; Martin Schwarz Lausten, *Kirke og Synagoge: Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoks (ca. 1100 – ca. 1700)* (København, 1992), s. 108–32; Pil Dahlerup, *Sanselig middelalder: Litterære perspektiver på danske tekster 1482–1523* (Aarhus, 2012), s.157–58; Jonathan Adams, *Lessons in Contempt: Poul Reff's Translation and Publication in 1516 of Johannes Psepherkorn's »The Confession of the Jews«* (København, 2013 [kommende hos Danske Universitets-Jubilæets danske Samfund]).